ISSN-0976-5425

मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद

History Research Journal

Issue - XXI

इतिहास संशोधन पत्रिका

अंक एकविसावा

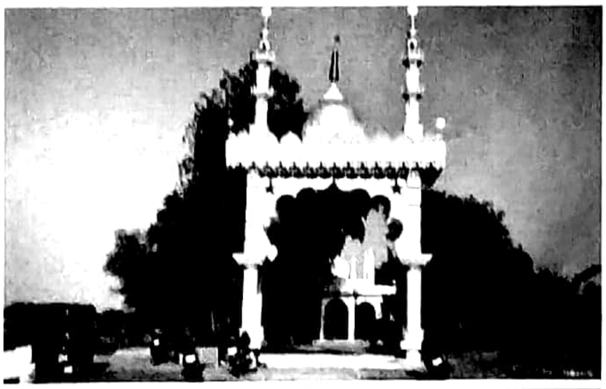

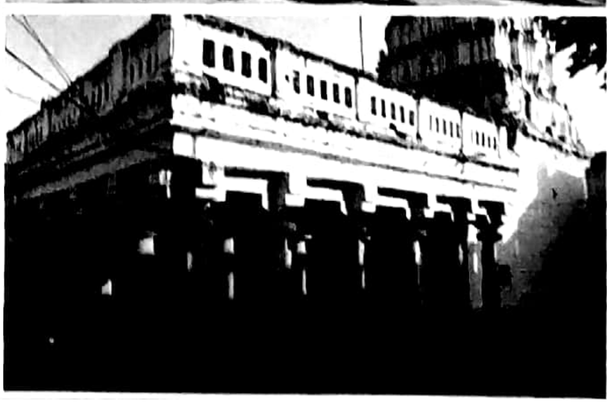

Scanned by CamScanner

मराठवाडा इतिहास परिषद,
औरंगाबाद
(रजि.नं.एफ८२०/दि.२६.०८.१९८२)

ISSN : 0976 – 5425

History Research Journal
इतिहास संशोधन पत्रिका

Issue. - XXI **November**
अंक – एकवीस **2016**

कार्यकारी संपादक
डॉ. सोमनाथ रोडे

: **संपादकीय मंडळ** :

डॉ. राजेंद्र धाये डॉ. सखाराम टकले
डॉ. ओमशिवा लिगाडे डॉ. व्यंकटेश लांब
डॉ. सौ. गीतांजली बोराडे डॉ. कालिदास सूर्यवंशी
डॉ. नितीन बावळे

या अंकात व्यक्त केलेली विचारमते ही मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद अथवा संपादक किंवा संपादक मंडळ यांची अधिकृत मते नाहीत. त्यांच्याशी ते सहमत असतीलच असे नाही.

Scanned by CamScanner

डॉ. [illegible]	[illegible]	[illegible]
डॉ. [illegible]	[illegible]	[illegible] अभ्यास [illegible]
डॉ. [illegible]	[illegible]	[illegible] व [illegible]
डॉ. [illegible]	[illegible]	[illegible] : ऐतिहासिक [illegible] प्रासंगिकता
डॉ. [illegible]	[illegible]	[illegible] शिल्पकलेच्या [illegible] सौंदर्यस्थळांचा अभ्यास
प्रा. बी. आर. [illegible]	[illegible]	[illegible] व [illegible] [illegible]
प्रा. [illegible]	[illegible]	[illegible] स्थान
प्रा. [illegible]	[illegible]	दिल्ली सुलतानशाहीचे धार्मिक धोरण
डॉ. प्रशांत [illegible]	[illegible]	हैदराबाद संस्थानातील शिक्षणव्यवस्था
डॉ. अनिल [illegible]	[illegible]	[illegible] आंबेडकर यांचे बौद्ध [illegible] प्रसाराचे कार्य, विशेष संदर्भ - [illegible]
डॉ. सौ. गीतांजली बोराडे	[illegible]	"हैदराबाद संस्थानाच्या [illegible] वाटचाल व आंदोलन : एक दृष्टिक्षेप"
प्रा. [illegible]	[illegible]	"लोकहितवादी आणि महाराष्ट्रातील समाजप्रबोधन"
डॉ. [illegible]	[illegible]	मध्ययुगीन [illegible] भारतात [illegible]
डॉ. विजय कुलकर्णी	[illegible]	"उत्तर आधुनिकवाद : एक संकल्पना"

Scanned by CamScanner

१

हैद्राबाद संस्थानातील शिक्षणव्यवस्था

डॉ. प्रशांत सुधाकरराव देशमुख

अ. र. भा गरूड कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, शेंदुर्णी, ता. जामनेर, जि. जळगाव

हैद्राबाद संस्थानचा शासक मुस्लिम धर्मीय होता. मीर उस्मान अलीने शिक्षण पद्धतीत इस्लामी -उर्दू वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले. मीर महबूब अलीने इ. स.१८८४ ला संस्थानाची राजभाषा फारशी ऐवजी उर्दू बनविली. १९ व्या शतकाच्या अखेरीला संस्थानात शिक्षणाची आवश्यकता सरकारला आणि लोकांना वाटत होती.[1] १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत शिक्षणाची व्यवस्था लोकच स्वतः आपल्या परीने करीत. हैद्राबाद संस्थानात समाजात–

खायेंगे पियेंगे बनेंगे नबाब,
पढेंगे लिखेंगे बनेंगे खराब[2]

ही म्हण प्रचलित होती. यावरून समाजात शिक्षणाबद्दल अनास्था किती होती हे स्पष्ट होते. शाळेत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ४% होते. ९६% विद्यार्थी शाळेत प्रविष्ट होत नसत.[3] निजाम पाचव्याच्या कारकीर्दीत सालारजंग पहिल्याने १८५९-६० ला संस्थानात शाळा उघडल्या व शिक्षणाला सुरुवात झाली. संस्थानात प्रामुख्याने हैद्राबाद-औरंगाबाद-गुलबर्गा इत्यादी महत्त्वाच्या ठिकाणी शिक्षणाची व्यवस्था केंद्रित होती. हैद्राबादला मेडिकल स्कूल (१८५४) , मदरसे निजामिया (१८८३), इंजिनीअरिंग स्कूल (१८७०), हैद्राबाद कॉलेज (१८७८), औरंगाबाद औद्योगिक स्कूल (१८९१), शेतकी स्कूल (१८९४), मदरसे फोकानिया हायस्कूल (१८७४) ची स्थापना झाली. २० व्या शतकाच्या प्रारंभाला संस्थानात मातृभाषेत शिक्षण देणाऱ्या संस्था व शाळांची स्थापना झाली. लोकमान्य टिळकांच्या स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, बहिष्कार आणि स्वराज्य या चतुःसूत्रीचा प्रभाव हैद्राबाद संस्थानातही होता. वाचनालये-ग्रंथालये याबरोबरच खाजगी राष्ट्रीय शाळांची स्थापना संस्थानात झाली. हैद्राबादेत इ. स.१९०६ ला विवेकवर्धिनीची स्थापना, गुलबर्ग्याचे नूतन विद्यालय (१९१६) ला नूतन विद्यालय परभणी, सरस्वती भुवन (१९१६), शारदा मंदीर (१९१७), हिप्परग्याची निवासी राष्ट्रीय शाळा (१९२१), श्रीकृष्ण विद्यालय गुंजोटी (१९२७), योगेश्वरी हायस्कूल, अंबाजोगाई (१९३५), शामलाल स्मारक विद्यालय लातूर (१९३७),ज्युबिली प्राथमिक विद्यालय लातूर(१९३८), राजस्थान विद्यालय लातूर (१९४०), नूतन विद्यालय सेलू (१९३८), भारत विद्यालय उमरगा (१९४०), चंपावती विद्यालय बीड (१९४२), नूतन विद्यालय उमरी (१९४६), इत्यादींची स्थापना झाली. या संस्थांची संख्या १९३५ नंतर वाढली.

ISSN : 0976 – 5425

Scanned by CamScanner

शासकीय संस्थानांतून दिले जाणारे शिक्षण उर्दू आणि इंग्रजी या दोन माध्यमांतून दिले जात असे. उर्दू भाषेच्या शाळांना रुशदिया, 'फोकानिया व दारूलउलम ही नावे होती. यातून इस्लाम संस्कृती व ग्रंथ यांचा अभ्यास घेऊन 'मुनशी', 'मौलवी' या प्राच्यपदवी परीक्षा देता येत.[४] व या पदवीधरांना मुलकी सेवांत प्राधान्यही होते. या शिक्षणसंस्थांना मुस्लिम विद्यार्थी बहुसंख्याक असत तर इंग्रजी भाषांतून शिक्षण देणाऱ्या संस्थांना मिडलस्कूल, हायस्कूल व कॉलेज म्हणत. यात मद्रास विद्यापीठाच्या एच.एस.एल.सी.इंटर अथवा पदवी परीक्षा देता येत. इंग्रजी भाषेच्या शाळांतून व्यावहारिक, विज्ञानाभिमुख शिक्षण देण्यात येई. या शिक्षण पध्दतीत मुसलमानेतर विद्यार्थी बहुसंख्याक प्रमाणात असत.

इ. स. १९१७ ला हैद्राबादला मीर उस्मान अलीने स्वतःच्या नावे 'उस्मानिया विद्यापीठाची' स्थापना केली. खाजगी शिक्षणसंस्था व वाचनालये यांवर निजामाने निर्बंध कडक केल्याने १९२१ ला खाजगी शिक्षणसंस्था ४०५३ होत्या. त्यांची संख्या दहा वर्षात ३००० झाली.[६] प्राथमिक शिक्षणानंतरचे शिक्षण उर्दू माध्यमात होते. मराठी अथवा मातृभाषेतून शिक्षण चौथी इयत्तातून आलेला विद्यार्थी उर्दू भाषेच्या अपुऱ्या ज्ञानामुळे गणित, इतिहास, भूगोल इत्यादी विषय उर्दूतून घेऊ न शकत नसे. त्यामुळे त्याला अभ्यासक्रम अवघड जाई. म्हणून पालकवर्ग पाल्यांना संपूर्ण उर्दू माध्यमाच्या शिक्षणात प्रविष्ट करीत असे. त्यामुळे मातृभाषा तेलुगू, मराठी, कन्नड असणाऱ्या भागात उर्दू शिक्षणाचे वर्चस्व राहिले.[७] हैद्राबाद संस्थानातील विद्यार्थ्यांची प्रवेश आयुर्मयादा ५-७ वर्षे होती.[८] मीर उस्मान अलीचा राज्यरोहणाचा रौप्यमहोत्सव १९३६ ला हैद्राबाद संस्थानात साजरा झाला. २५ वर्षांच्या (१९११-३६) या काळात विद्यार्थ्यांच्या तीन पिढ्या सरकारने सहेतुक बदललेल्या उर्दू अभ्यासक्रमाच्या चाकोरीतून निघाल्या. या तीन पिढ्यांचे भांडवल निजाम शासनाला पुरेसे होते.म्हणूनच निजाम सरकारने दुय्यम शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असावी हे धोरण मान्य केले होते.[९]

मुसलमान विद्यार्थ्यांची मातृभाषा (उर्दू) आणि शिक्षण पध्दतीचे माध्यम (उर्दू) हे एकच असल्याने उर्दू शिक्षण घेत असे पण मुसलमानेतरांना इंग्रजी माध्यमाचाच मार्ग मोकळा होता. मातृभाषा तेलुगू, मराठी, कन्नडमध्ये शिक्षण घेता येत नसल्याने १९२१ ला ४०५३ खाजगी शाळांची संख्या ३००० हजार झाली. शिक्षणाचा प्रसार झाला तर लोकशाही राज्य व्यवस्थेसाठी व स्वातंत्र्यासाठी प्रजा बंड करेल म्हणून १०% पेक्षा अधिक लोकांना शिक्षण मिळू नये, अशी निजाम राज्याची व्यवस्था होती.[१०] मात्र निजाम आणि पंतप्रधान 'आम्ही शिक्षणासाठी पाण्यासारखा पैसा खर्च करतो' असा प्रचार करीत.[११]

उस्मानिया विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर उर्दू माध्यमातून शिक्षणाला चालना मिळाली. इ. स. १९१७ मध्ये उस्मानिया विद्यापीठाच्या शिक्षणाचे माध्यम उर्दू बनविले. १२% लोकांची भाषा शिक्षणाच्या माध्यमासाठी ८८% लोकांवर लागू केली. निजामाचा हा निर्णय बहुसंख्याक प्रजेला अमान्य आणि जाचक होता.[१२] खाजगी शिक्षणसंस्थातील

ISSN : 0976 - 5425

मातृभाषांतून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणात घट झाली. संस्थानात त्यामळे मुस्लिम समाजात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले व हिंदू समाजात शिक्षणाचे प्रमाण घटले. ब्रिटिश भारतात दर हजारी हिंदूंचे ७२ तर मुस्लिमांचे ५४ शिक्षणाचे प्रमाण होते तर हैद्राबाद संस्थानात अनुक्रमे ४०.६ व १०.१ एवढे होते. यामुळे हैद्राबाद संस्थानाच्या सी.आय.नुसार संस्थानात मुस्लिम - हिंदुंच्या तुलने[१३] मुस्लिमांची शिक्षणात झालेली वाढ , खाजगी शाळांची घट, साक्षरता प्रमाणात आणि विद्यार्थिसंख्येत मुस्लिम समाजाची वाढ स्पष्ट होते. लोकसंख्येच्या प्रमाणात ही वाढ हिंदू समाजाच्या तुलनेत विषमतादर्शक होती. उस्मानिया विद्यापीठातील अभ्यासक्रम आणि भाषांतर विभाग व अध्यात्म विभाग हे इस्लाम संस्कृती आणि प्रसार यासाठी प्रयत्नशील होते. विद्यापीठातील या विभागाने प्रत्येक विद्यार्थ्यावर २८५० रुपये खर्च केला. मुंबई विद्यापीठात १९४१ ला ३८ महाविद्यालयांतील २२१४९ विद्यार्थ्यांवर ८१ लाख रुपये खर्च केला तर हैद्राबाद संस्थानाने दहा महाविद्यालयांतील २५२५ विद्यार्थ्यांवर १६ लाख रुपये खर्च करणे म्हणजे अल्पसंख्याक मुस्लिम समाजाची पाठराखण करणेच होते.[१४] असे असले तरी उस्मानिया विद्यापीठ हे देशी भाषेतून इंजिनीअरिंग - मेडिकलचे शिक्षण देणारे विद्यापीठ होते.[१५]

हैद्राबाद संस्थानातील शिक्षणव्यवस्थेत निजाम मीर उस्मान अलीने बदल घडविले. उर्दू माध्यमाची सक्ती केली. खाजगी शिक्षणसंस्थांवर निर्बंध लादण्याने मातृभाषांच्या शिक्षणाअभावी हैद्राबाद संस्थानात दर हजारी शिक्षणाचे प्रमाण ७० एवढेच राहिले.[१६] निजामाने उर्दू माध्यमातून आवश्यक असणारा शिक्षित वर्ग उभा केला तर हिंदू समाज - विद्यार्थी खाजगी शिक्षणसंस्थांतून शिक्षित झाला व संघटन-संघर्षासाठी नेतृत्व आणि कार्यकर्ता म्हणून उदयाला आला. १९२०-४० या दोन दशकांत संस्थानात खाजगी शिक्षणसंस्था या समाज जागृती आणि संघटन उभ्या करणारी केंद्र राहिली. शिक्षण पध्दती आणि माध्यम यामुळे प्रजा शिक्षणापासून वंचित राहिली तरी पाश्चात्त्य शिक्षणामुळे संस्थानातील प्रजेच्या आचार-विचारांत बदल घडला व संस्थानांत राष्ट्रवाद वाढला.[१७]

हैद्राबाद संस्थानात साक्षरतेचे दर हजारी प्रमाण दक्षिण भारतातील सर्व राज्यांपेक्षा कमी होते. उदाहरणार्थ त्रावणकोर ४७० , कोचीन ३५०, बॉम्बे १९०, मद्रास १३०, म्हैसूर १२०, मध्य प्रांत-बेरार-११० तर हैद्राबादेत केवळ ७० होते.[१८] उर्दू भाषा जाणणाऱ्या शिक्षित व्यक्तीव्यतिरिक्त प्रमाण ३.३% होते. ८४% हिंदूंच्या तुलनेत हे प्रमाण नाममात्र होते. एकूण लोकसंख्येच्या ६.८% लोक फक्त साक्षर होते. तेलंगणातील तेलुगू भाषिक लोक मराठी भाषिक लोकांपेक्षा अधिक साक्षर होते.[१९] मराठी भाषिक लोक १९११ ला २.३% १९२१- २.४%, १९३१-३.५% तर १९४१ ला ७.४% साक्षर होते तर तेलंगणात १९४१ ला साक्षरता १४.३% होती. मराठवाड्यात १९४१ ला ७.४% साक्षरांपैकी १६.६ % पुरुष व ४.३% महिला साक्षर होत्या.[२०] यास निजाम शासनाची शिक्षणाकडे असणारी अनास्था व धोरणे जबाबदार होती.[२१]

ISSN : 0976 - 5425

Scanned by CamScanner

संदर्भ

१. देशमुख लक्ष्मीकांत, वि.ल. धारूरकर (संपा), 'मुक्ति संग्राम', म.सा.प.औरंगाबाद, १९९८, पृ.
२. डॉ. रसाळ रवींद्र, दि. २२ जून २००६,(चर्चा) नांदेड.
३. गर्गे स.मा (संपा), संघर्ष - आनंद कृष्ण वाघमारे यांच्या लेखाचा संग्रह भाग-०१, प्रका. प्रभाकर मा. भालेराव आ. कृ. वाघमारे स्मृति समिती, औरंगाबाद, १९७४, पृ. ३२
४. वाघमारे, ए. के, 'एज्युकेशन इन हैद्राबाद', प्रका. श्रीनिवास बोरीकर आर्यभूषण मुद्रणालय, पुणे, १९४८, पृ. ०१
५. गर्गे स. मा (संपा), पूर्वोक्त पृ. २२३
६. कित्ता, पृ. ३१
७. वाघमारे ए. के, पूर्वोक्त, पृ. ०३
८. मराठवाडा, दि.१८ ऑगस्ट १९३८ - पृ. ०२
९. कित्ता, पृ. ०२
१०. पोतदार वसंत, 'हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम', प्रका. वसंत ब. पोतदार, आष्टा, जि. उस्मानाबाद, व्दि. आ.१९८४, पृ.२३
११. कित्ता, पृ. २३
१२. रिझवी एस. एम. जावेद, 'पॉलिटिकल अवेकिंग इन हैद्राबाद' (१९३८-१९५६), विशाल आंध्र पब्लिकेशन हाऊस, हैद्राबाद-०१, प्रथमावृत्ती, १९८५, पृ.०३-०४
१३. वाघमारे ए. के, पूर्वोक्त, पृ. ०७
१४. काटे पी. व्ही, 'मराठवाडा अन्डर दि निजाम', मित्तल पब्लिकेशन दिल्ली-३५, प्रथमावृत्ती, १९८७, पृ.१३१.
१५. कै. कुरुंदकर नरहर, प्रा. द. पं. जोशी (संपा) 'हैद्राबादः विमोचन व विसर्जन', रजत प्रकाशन औरंगाबाद, व्दि. आ. सप्टेंबर१९९८ पृ.१७०.
१६. गर्गे स. मा, (संपा) पूर्वोक्त, पृ. २२३
१७. किशनराव बी, 'स्वामी रामानंद तीर्थ', हिज रोल इन दि फ्रीडम स्ट्रगल इन हैद्राबाद ॲण्ड हिज कॉन्ट्रिब्युशन टूवर्डस् दी सोसियो- इकॉ- अपलिफ्टमेंट ऑफ दी पीपल ऑफ दी स्टेट, अनपब्लिशड् पीएच. डी. थेसिस, उस्मानिया युनिव्हर्सिटी, हैद्राबाद, १९८४, पृ.०९
१८. वाघमारे, पूर्वोक्त, पृ. ०४
१९. किशनराव बी., पूर्वोक्त, पृ. ०९
२०. हुसेन मझर सी. आय. १९४१, भाग-२१ , अंक -७ , गव्हर्नमेंट प्रेस , हैद्राबाद, १९४७. पृ.०
२१. काटे पी. व्ही, 'मराठवाडा अन्डर दी निजाम', मित्तल पब्लिकेशन दिल्ली-३५, प्रथमावृत्ती, १९८७, पृ. १४.

०००

> "जेव्हा अंधाराचे साम्राज्य पसरलेले असते, तेव्हा बंड हीच प्रकाशाची सुरुवात असते."
>
> — डॉ. राम मनोहर लोहिया

ISSN : 0976 – 5425

Scanned by CamScanner